
ИКОНОМИКАТА В СЯНКА И УКРИВАНЕТО НА ДАНЪЦИ – ПОВЕДЕНЧЕСКИ НАГЛАСИ И МЕРКИ ЗА БОРБА

Николай Калистратов¹

¹Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България

Е-мейл: ¹D010221242@uni-svishtov.bg

Резюме: Данъчното облагане, корупцията, прекомерните регулации и слабата ефективност на правителствата са сочени като основни причини за възникването на явлениято “икономика в сянка” (още „сива“ „сенчеста“, „нерегистрирана“ или “неформална” икономика са синонимни понятия). Най-често срещаните теоретични модели застъпват тезата, че тези променливи имат тясна взаимовръзка помежду си, които могат да доведат до положителен или отрицателен баланс. Първият се характеризира със стабилни институции, леки регулации, голяма данъчна основа, често пъти високи данъци и приходи и малък размер на икономиката в сянка. Вторият – който се приема за отрицателен – има противоположни измерения с нестабилни институции, прекомерно и натрапчиво регулиране, различни по вид данъчни основи и малки приходи, но големи размери на сивата икономика. Колкото по-голям е данъчният клин (разликата между общата цена на труда и доходите, останали след данъчно облагане), толкова по-голяма става и неформалната икономика. Целта на разработката е да представи резултати от емпирично теренно проучване на нагласите на работодатели и работници към икономиката в сянка, съчетано с дебат за ефективните мерки за ограничаване на „сивия сектор“.

Ключови думи: икономика в сянка, бягство от данъка, разкриваемост и наказуемост.

Тази статия се **цитира**, както следва: **Калистратов, Н.** (2024). Икономиката в сянка и укриването на данъци – поведенчески нагласи и мерки за борба. Народноstopански архив, (1), с. 72-88.

URL: nsarhiv.uni-svishtov.bg

DOI: <https://doi.org/10.58861/tae.ea-nsa.2024.1.04.bg>

JEL: Q32, Q43.

* * *

Въведение

Много са причините за съзнателния избор на гражданите и предприятията да развият цялата или част от дейността си в сивия сектор.

Що се отнася до хората, нуждата от препитание често ги спира да преговарят за по-добри условия на труд и заплащане на осигурителни вноски върху пълната им заплата (Belev & others., 2003). Особено по-младите, които тепърва започват своя кариерен път, мислят, че пенсионирането им е много далеч напред във времето, майчинството все още не е на дневен ред, а здравето им е достатъчно добро, че осигуряването на по-малка сума не е проблем (Todorova, 2019), а повечето пари в брой ще им помогнат да посрещат нуждите си по-лесно. Нещо повече – ще им помогнат да си осигурят по-добър живот.

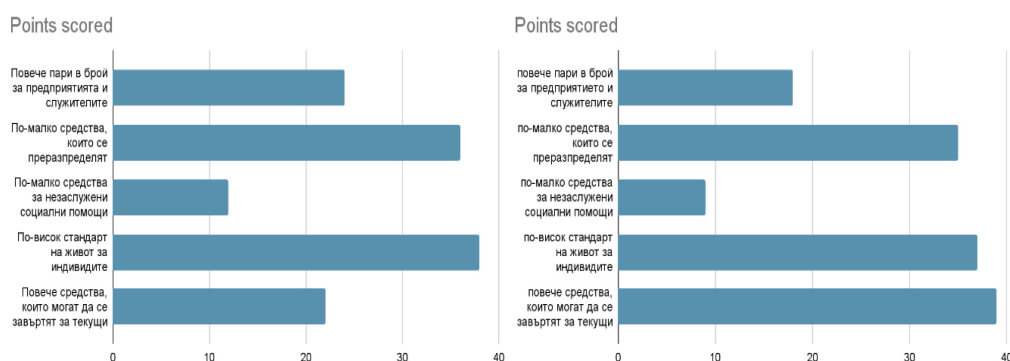
Това отношение е до голяма степен резултат от слабата финансова (Zahariev, et al., 2023) и икономическа грамотност, от една страна, и статуквото, от друга. Ако и предишните поколения в семейството – родители и прародители – са работили без договор или осигурявани на по-ниска от реалната заплата, няма никаква причина, младите хора да търсят за себе си нещо друго (Schneider & Medina, 2018). Няма коректив, който да им подсказва, че това всъщност не е практика, която следва да бъде поощрявана.

Веднъж съгласили се да работят без договор, на прикрит трудов договор или да се осигуряват на по-ниска от реалната заплата, служителите са наясно, че не могат да предявяват изисквания (Schneider & Enste, 2013). Не могат да се обърнат и към институциите, тъй като нарушенията и укриването на данъци често са недоказуеми или много трудно доказуеми (Zahariev A. , 2012). За целта е необходимо, повече от един работник/служител да свидетелства, а отново нуждата от препитание и страхът, че ще си загубят работата, са това, което пречи на хората да се съгласят. Наред с това и съзнанието, че самите те са нарушители, е налице. Нещо повече, срещу риска за разкриваемост при укриване на данъци – застраховка няма (Prodanov, 2020).

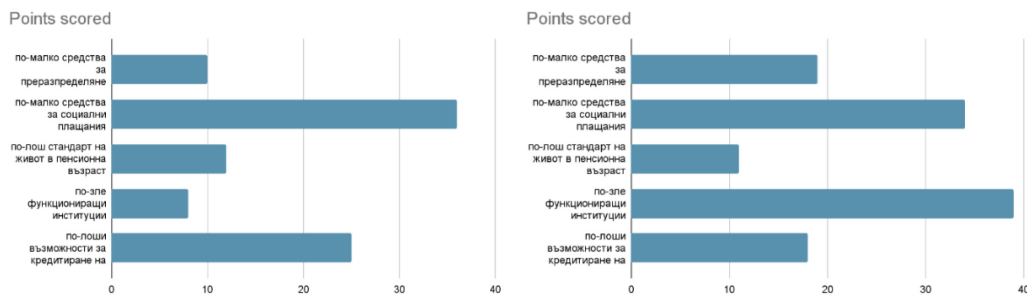
На тази основа целта на изследването е да представи резултати от емпирично теренно проучване на нагласите на работодатели работници към икономиката в сянка, съчетано с дебат за ефективните мерки за ограничаване на „сивия сектор“.

1. Методология и резултати от изследването

През периода 1999–2018 г. – период на макроикономическа стабилност – ролята на косвените данъци (налозите върху потреблението) се увеличава от 43% на 60% през 2009 г., след което бавно намалява до 50% от общите данъчни приходи. За разлика от това, подоходното облагане в България е с много по-малко значение за бюджета – данъците върху дохода представляват едва 20% от общите данъчни приходи, като делът се стабилизира след намаляването на ставката на корпоративния данък до 10% от 2007 г. и въвеждането на плосък (пропорционален) данък върху дохода от 10%. Не на последно място, социалноосигурителните вноски, направени както от работодателите, така и от служителите, въпреки че не са данъци в правния смисъл, са дефакто част от общата тежест върху труда (Schneider & Asllani, Taxation of the Informal Economy in the EU, 2022). Чрез анкетно проучване сред бенчмарк извадка от респонденти – работодатели и работници – е изведена актуална „снимка“ на нагласите за бизнес операции в „сивия сектор“. Сред многото въпроси и отговори в настоящата статия са изведени няколко ключови графични разреза, които ясно определят позитивите, негативите и поведенческата подкрепа за „сивата икономика“ (вж. Фигура 1, 2 и 3).

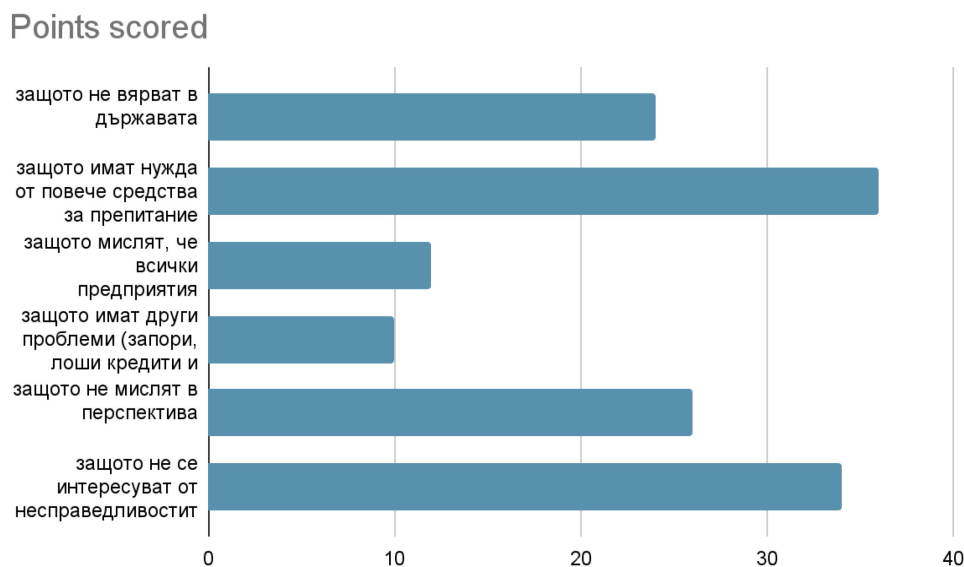

Фигура 1. Какви са, по Ваше мнение, позитивите от сенчестите практики (лява графика – работници, дясна графика – работодатели)?

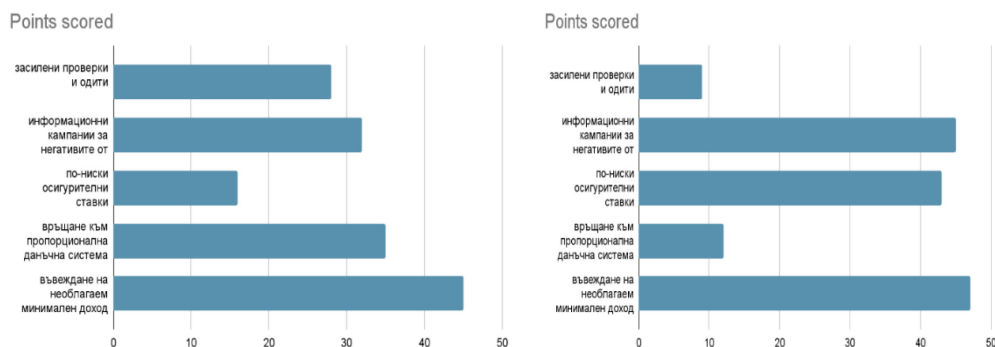
Фигура 2. Какви са, според Вас, негативите от сенчестите практики (лява графика – работници, дясна графика – работодатели)?

Следва един от най-ключовите въпроси в анкетата, а именно защо, според самите работници и служители, хората се съгласяват доброволно да работят в сивия сектор. И тук те могат да посочат повече от един отговор.

Фигура 3. Защо, според Вас, хората се съгласяват да работят в сивия сектор?

Следващият въпрос е свързан с предложенията за конкретни мерки за намаляване на сивия сектор, които респондентите мислят, че са необходими. И тук те могат да посочват повече от един отговор.

Фигура 4. Какви мерки срещу сивия сектор трябва да се вземат според Вас (лява графика – работници, дясна графика – работодатели)?

2. Коментар на теренните резултати

Както бе очаквано и гражданите, и представителите на бизнеса не споделят охотно лична информация, свързана с финансите и трудовите правоотношения, особено в случаите, когато е налице нарушение. Едва 5-6 души споделят спокойно, че не ги осигуряват на пълната им заплата. Това са по-младите респонденти или мениджърите на ниско ниво. Поинтересни са обаче хората, които използват опцията “не желая да отговоря” – те са около 10 души – на чувствителните въпроси за служители и работници и между 12 и 15 души при представителите на бизнеса. Наблюденията показват, че, ако нямат какво да крият нито работещите, нито ръководителите се притесняват да дадат конкретен отговор – следователно поне част от нежеланите да отговорят работят в сивия сектор.

По този начин се потвърждава и емпирично изложеното по-горе в разработката – изключително трудно е да се измери неформалната икономика, тъй като участниците в нея или са покрили много добре следите си, или правят всичко възможно, за да го направят. Дори анонимността като опит за създаване на допълнителна сигурност за респондентите не подпомага разкриването на повече подробности за измеренията на сивия сектор.

Когато обаче става дума за това да изкажат мнение по даден въпрос, както гражданите, така и представителите на бизнеса, се включват охотно. На въпросите, които предполагат споделяне на становище, опцията “не желая да отговоря”, почти не е използвана (има изключение или две), но за сметка на това активно са използвани тези, които позволяват посочването на повече от един отговор.

Резултатите от изследването – особено в частта му, където гражданите трябва да определят измеренията на сивия сектор – показват, че за голяма част от тях понятието за неформална икономика се изчерпва с укриването на данъци от страна на работодателите чрез осигуряване на непълна заплата. Липсва осъзнаването, че част от сивата икономика са и тези хора, които продават лично творчество или лични услуги без необходимите регистрации или си позволяват да не издават документи за всяка продажба. Тук става дума за моментите, в които, дори с легално закупени материали, се извършват дейности в сянката на закона, а клиентите, които получават стоките или услугите – резултат на тези дейности, нямат достатъчно чувствителност, че да се превърнат в необходимия коректив. Те, в по-голямата си част, дори не осъзнават факта, че са лично ощетени от укриването на данъци във всяка негова форма, дори и да не са пряко свързани с обекта или личността в сянка.

Притеснителен е фактът, че нито един гражданин или представител на бизнеса не посочва опцията “няма позитиви” в отговор на въпроса: Какви са позитивите от работата в сивия сектор? Това означава много неща – на първо място, потвърждава се липсата на самосъзнание и изобщо осъзнаване измеренията на проблема, който представлява наличието на толкова голям сив сектор у нас. На второ, най-често хората посочват, че повечето средства за препитание, по-малкото за незаслужени социални помощи и по-високият стандарт на живот са основните позитиви. Прозира тук както у служителите, така и у ръководителите травмата от социализма и от времето на пропорционалната данъчна система, когато много хора разчитат на осигурения им от държавата, но незаслужен базов минимум, а други, които допринасят сериозно с труда си за осигуряването на средствата за покриване на този минимум се чувстват ощетени и гневни, което пък води до влошаване на отношението им към държавата и институциите въобще и оформя положителния имидж на сивия сектор като такъв на бунта срещу несправедливостта.

Негативите на работата в сянката на закона също са до голяма степен осъзнати – намалените шансове за кредитиране, по-малкото средства за институциите, влошаване качеството на живот в старините са основните отговори тук. Никога обаче не притеснява преразпределянето на по-малко пари за социални плащания. Обяснението е същото като това по-горе във връзка със схващането на по-малкото средства за преразпределяне като позитив.

Що се отнася до представителите на бизнеса, за тях повечето оборотни пари като основен резултат от укриването на някои данъци означава често спасение от фалит. Нещо повече, гражданите подкрепят наличието на повече оборотен капитал и разбират добре значението му, особено за

малкия бизнес – това обаче резултира в неосъждане на порочните практики, свързани с работата в сивия сектор. Това, добавено към факта, че те и без това не осъзнават добре измеренията му, означава, че липсата на икономическа култура, съчетана с липсата на достатъчно твърдо и принципно негативно отношение към дейностите в сянка, лишава гражданското общество от една от неговите ключови основни функции, а именно да бъде коректив както на властите, така и на бизнеса.

Тук се добавя и нереалистичното виждане на хората по въпроса, кои предприятия са по-склонни да укриват данъци – повечето респонденти посочват големите компании. Това обаче всъщност не е вярно – практиката показва, че именно международните конгломерати, навлизащи в последното десетилетие в България, осигуряват задължително служителите си на пълно работно време и им дават множество социални придобивки. Обратното – микробизнесите и малките предприятия често нямат достатъчно оборотни средства и трудно успяват да платят всичките си разходи на месечна база. Ето защо именно те решават, че неиздаването на касови бонове за всички продажби, спирането дейността на фирмата или самоосигуряването, неназначаването на служителите или осигуряването им на по-малка заплата в името на спасението от фалит е напълно резонно.

Представителите на бизнеса осъзнават добре, че работата в сивия сектор осигурява някои конкурентни предимства. Укриването на данъци позволява изкуственото намаляване на цените на стоките и услугите, което, от своя страна, ощетява допълнително онези бизнеси, които имат желанието да бъдат коректни към клиентите си и към държавата като цяло. По този начин дори те са тласнати към необходимостта да работят в сивия сектор.

Притеснително е усещането на ръководните кадри на ниско и средно ниво, че не могат да тласнат компаниите, за които работят, нито към увеличаване, нито към намаляване на дейностите в сивия сектор. Респондентите са убедени, че не само решенията се вземат изключително на високо ниво, а и диалогът с институциите се реализира само на такова. Това означава една опасна пасивност – от една страна, причина за нея може да бъде фактът, че дори и управляващите кадри на ниско и средно ниво са в крайна сметка само служители. Те обаче разполагат с малко повече информация и власт (поне на документи) от редовите си колеги и от подчинените си и, следователно, техните действия се наблюдават и санкционират много по-безмилостно. Ето защо един мениджър на тези равнища може да загуби работата си дори по-лесно от редовия служител, който негодува срещу политиките на предприятието.

Подаването на сигнал към отговорните институции не е приоритет за управляващите кадри – много от респондентите на такива позиции,

вероятно с оглед разбиранията си за справедливост, са склонни да напуснат своевременно, ако разберат, че в компанията, където работят, има сенчести дейности и практики. Много малко от тях обаче са склонни да докладват. До голяма степен вина тук има бюрокрацията – много е трудно преминаването от институция в институция, даването на едни и същи показания, а липсата на навременни отговори и конкретни своевременни действия по сигнали е обезкуражаваща.

Според гражданите и представителите на бизнеса проверките и одитите са по-сигурен начин за ограничаване измеренията на сивия сектор – много повече респонденти и в едната, и в другата анкета посочват този отговор и пренебрегнат информационните кампании за повишаване икономическата грамотност на гражданите. Неосъзнаването силата на меките мерки и очакването, че отговорните институции трябва задължително да наказват, а гражданите могат да създават доноси, но не и да са добронамерен, конструктивен коректив на сенчестите икономически субекти, може да се очертае като един от най-големите проблеми на българската икономика въобще. Всичко това води до дефицитно финансиране (Zahariev, et al., 2020) и натрупване на публични дългове (Zarkova, Kostov, Angelov, Pavlov, & Zahariev, 2023), които да компенсират недостига на събираемост.

Търсенето на вината на другия и очакването винаги решението да дойде от другаде, а не от самите граждани и представители на бизнеса, се оказва много по-сериозен проблем от прилагането на различни схеми за укриване на данъци. Те са следствието, но основната причина за него е всъщност разочарованието от неработещата система за преразпределяне на средствата от хазната в комбинация с ниската икономическа култура.

3. Мерки за борба с икономиката в сянка

Предвид факта, че пътят към осъзнаването на измеренията на сивата икономика и личната засегнатост на индивида от всяко от тях е много дълъг и несигурен, а в България намаляването измеренията на неформалния сектор е по-скоро спешно, мерките, които се препоръчва да бъдат предприети, трябва да бъдат от друго естество. Базирайки се на добрите практики в областта в Европа, могат да бъдат предложени няколко варианта.

За властите може да е по-лесно, да повлияят на някои от идентифицираните детерминанти на сивата икономика и трудно да повлияят на други. Например промените в индекса на върховенството на закона изглеждат много подходящи за цялостното ниво на сивата икономика. Значителното подобрение в тази област обаче може да изисква въвеждането

на много, често трудни реформи от страна на правителството, допълнителното въвеждане на тези мерки може да отнеме много време. Наред с това не е лесно да се намали значително тежестта на данъците и социално-осигурителните вноски – това разсъждение определено е ключово в светлината на фискалните предизвикателства в много страни в разгара на икономическа криза. От друга страна, публичните политики, водещи до увеличаване на популярността на безналичните плащания, особено картовите, за които е доказано, че имат сериозно влияние върху свиването на сивата икономика, изглеждат относително по-лесни за прилагане.

Задължение за електронно изплащане на трудовите възнаграждения

В основния си вид регламентът изисква, този вид плащане да се извършва по банков път, но е възможно да се разреши плащане и с предплатени карти. Това естествено би трябвало да увеличи обема на електронните плащания, особено на тези с карти, предлагани към повечето банкови сметки, като по този начин в крайна сметка ще бъдат изместени паричните транзакции, което, от своя страна, би трябвало да доведе до намаляване размера на пасивната сива икономика. Участието на банките в платежния процес (Zahariev, Angelov, & Zarkova, 2022) и фактически най-добрата мярка заради системата на двойно отчитане на платежния процес (по дебитор и кредитори) на паричния трансфер. Естествено самите банки след да бъдат проводник на най-добрите практики и мерки за борба с прането на пари. Алтернативното води до загуба на репутация и в най-лошия сценарий – банкова несъстоятелност (Zahariev, et al., 2020).

Електронното изплащане на заплати означава, че хората, които преди са получавали възнаграждението си в брой, ще трябва да положат допълнителни усилия, за да използват пари в брой – например да изтеглят от банкомат – ако искат да не променят навиците си. Необходимостта от допълнителни усилия обаче резултира в по-често извършване на транзакциите с платежни карти и, съответно, по-малко плащания в брой. В България опити за въвеждане на подобен регламент има за компании с над определен брой служители, но дебатите около това нововъведение са повече от ожесточени. То, наред с това, не обхваща микро- и малките предприятия, които, доказано, най-често се намират в сивия сектор, но за сметка на това съставляват над 75% от българската икономика.

Задължение за извършване на електронно изплащане на социалните обезщетения

Този регламент задължава правителството да изплаща поне някои видове социални осигуровки под формата на електронни плащания чрез банкови преводи и/или предплатени карти. Механизмът на тази наредба е

аналогичен на задължението за електронно изплащане на трудовите възнаграждения. Основната разлика е в целевата група и факта, че плащанията на социални помощи се извършват само от публични институции, а не от частни фирми, така че след като регламентът е въведен, не би трябвало да има нарушения на закона, което понякога може да се наблюдава в случая със законодателството относно заплатите и възнагражденията.

В българския контекст този регламент следва да се разгледа за няколко вида социалноосигурителни обезщетения – за безработица, които представляват относително малка категория държавни социални разходи, пенсии, които представляват значителен дял от общите социални разходи, и болнични и майчинство, които също могат да бъдат окачествени като значително перо. Обезщетенията за безработица и тези за болест и майчинство се изплащат само по банков път, само въз основа на осигурителния доход. Пенсиите обаче все още могат да бъдат изплащани и в брой, но отново чрез институция – държавните пощенски услуги.

Ключов за размера на сивата икономика у нас обаче е не начинът на изплащане на обезщетения, въпреки че институционализирането и използването на електронни канали несъмнено подпомага свиването ѝ. Важен е фактът, че размерът на обезщетенията и пенсиите се определя от доказуемите трудов стаж и доход, което би следвало да е стимул за самите работещи, да изискват коректност от страна на работодателите си.

Праг за плащания в брой

Този регламент дефинира определена парична стойност – праг – за една транзакция, над която не се разрешават плащания в брой на потребителите. Следователно плащанията над въведения праг трябва да бъдат заменени с допълнителни електронни такива, като по този начин се редуцира размерът на сивата икономика и се увеличат държавните приходи. Наред с това, както се потвърждава от данните за разпределението на плащанията в брой на потребителите, над по-високите нива на транзакции стойността на плащанията в брой на потребителите е незначителна. Той ще намалее допълнително с увеличаване на праговото ниво. В допълнение, над относително висок праг на стойността на транзакцията не би трябвало да има почти никаква сива икономика, тъй като може да се очаква, че потребителите са склонни да изискват счетоводни документи за по-скъпи, дълготрайни стоки, за да получат гаранция.

Очевидно обаче има парични плащания с висока стойност в ангажираната сива икономика – те ще останат незасегнати от регламента, тъй като и двете страни, които се възползват от този вид дейност, ще продължат да използват пари в брой, за да избегнат отчитането на транзакцията. По този начин изложените по-горе аргументи категорично предполагат,

че установяването на високи прагове за потребителски плащания в брой би имало малко, ако изобщо има въздействие върху пасивната сива икономика.

Задължение за притежаване на касови апарати

Тази наредба задължава, по-широка група от предприятия в зависимост от вида на стопанската дейност или стойността на годишния оборот да използват касови апарати или свързани с тях фискални устройства, за да записват всяка отделна транзакция независимо от платежното средство. Процесът на въвеждане на касови апарати, често описван като процес на фискализация, има за цел да осигури механизъм за данъчните администрации, да контролират записите в касовия оборот и да наблюдават и откриват несъответствията.

Трябва да се отбележи, че няколко фактора влияят върху ефективността на този регламент. На първо място, въвеждането на задължителни касови апарати обикновено е съпроводено със засилен фискален контрол и ревизии. На второ, съвременните решения за фискализация, като т.нар. онлайн касови апарати, които стават все по-популярни през последните няколко години, могат да дадат по-добри резултати. В този случай всяко фискално устройство е снабдено с интернет свързаност и подходящ софтуер, който позволява предоставянето на данни за отделните транзакции в реално време на данъчната администрация. По този начин всеки счетоводен документ се оторизира от данъчната служба, преди да бъде представена на купувача.

У нас всеки физически търговски обект е задължен да има касов апарат. Нещо повече – за удобство на търговци, които нямат такъв, е създадена опцията за фискализиране “без стационарен обект”. От 2019 г. насам пък не е задължително воденето на касови книги, а при последните версии на софтуерите за фискални устройства не само че всяка продажба се изпраща към НАП в реално време, а и в полунощ се генерират автоматично дневните фискални отчети. Така работата на търговците става изключително лесна.

За търговци, които имат само онлайн бизнеси, е позволено да сключат с куриерските фирми, с които работят, договор за т.нар. услуга “Пощенски паричен превод”, където куриерът издава касов бон вместо търговеца. Дори и при тези изключително облекчени условия обаче все още има търговци, особено такива без постоянни търговски обекти, които участват спорадично в изложения или продават стоката си по пазари, без да имат касов апарат. Физическите магазини пък често не издават касови бонове.

В крайна сметка, освен ако няма непрекъснат контрол, задължението за касови апарати ограничава развитието на сивия сектор до един момент, който България отдавна е преминала. У нас там, където се работи с по-големи суми пари, осчетоводяването обикновено става с помощта на складов софтуер или ERP система, свързани с фискално устройство, където ревизията (вътрешна или от институциите) е изключително лесна и, съответно, лесно е да се засече дали има липси и оттук да се заподозре продажба без съответния счетоводен документ. При по-малките обекти, където така или иначе приносът към държавата чрез корпоративния данък е незначителен, злоупотребите са повече.

Задължение за експлоатация на ПОС терминали за избрани типове предприятия

Този регламент задължава определени видове предприятия да управляват ПОС терминали в точка на продажба. Тъй като развитието на мрежата за приемане на картови плащания е важен определящ фактор за популярността на електронните транзакции, е възможно да се стимулира растежът на тези, заместващи потребителските плащания в брой, чрез задължението за инсталиране на ПОС терминали в избрани сектори. Това трябва да бъде най-ефективно в секторите с висок дял от общата сива икономика, както и за бизнес дейности, в които разпространението на ПОС терминалите в момента е сравнително слабо.

Прогнозното въздействие на регулацията върху размера на пасивната сива икономика може да се обобщи по следния начин – то е най-високо за относително големите сектори, в които увеличаването на разпространението на ПОС терминалите значително допринася за нарастване на общия брой ПОС терминали в икономиката, и секторите, в които „насищането“ с ПОС терминали е сравнително ниско.

Данъчни стимули за потребителите

Друг начин за насърчаване на електронните плащания е, те да бъдат финансово по-привлекателни за потребителите в сравнение с плащанията в брой. Това може да се постигне чрез предоставяне на потребителите на разплащателни карти на специални предимства – отстъпки, връщане на пари в брой или наградни точки, които могат да се използват за определени стимули. Такива методи са широко използвани от частни финансови институции, а тяхната ефективност е потвърдена от редица проучвания.

По аналогия подобна финансова мотивация може да бъде осигурена от правителството, например чрез подходящо проектирани данъчни стимули за намаляване на данъчния компонент на цените на дребно като ДДС, при условие че потребителят извършва плащане с карта на

мястото на продажба. Това би трябвало да доведе до намаляване на плащанията в брой и, в резултат на това, до намаляване размера на сивата икономика и, съответно, увеличаване на държавните приходи.

Трябва да се подчертае, че подобни стимули за потребителите могат да бъдат въведени чрез редица механизми, много от които позволяват на правителството да намали направените разходи, но в същото време по-ниски потенциални ползи от гледна точка на заменени плащания в брой. Въпреки че различни варианти на обсъжданите тук стимули за потребителите вече са приложени в някои страни, няма обществено достъпни количествени оценки на такива мерки.

За илюстрация се използва примерът с връщане на пари в брой, което възлиза на 0,5% от стойността на транзакцията с картата. Такова възнаграждение би довело до намаляване стойността на плащанията в брой с около 10%. В такъв случай данъчното облекчение от същия мащаб – „правителствено връщане на пари в брой“ – би имало аналогично въздействие върху стойността на плащанията в брой. Колкото по-бързо действа данъчното облекчение и колкото по-проста е конструкцията му, толкова по-голям е шансът, това условие да бъде изпълнено. Вероятно е например незабавна полза за потребителя под формата на приспадане на ДДС, съответстващо на предварително определен процент от транзакция с карта, да бъде по-ефективна за стимулиране на картовите плащания, отколкото сложните механизми за възстановяване на данъци, базирани на събиране на разписки от разплащателни карти, или южнокорейският пример за приспадане на данък върху дохода. Последните механизми могат да позволят на правителството, да контролира по-ефективно обусловените от регулирането разходи, което е голямото им предимство, но в същото време биха намалили броя на картовите транзакции, обхванати от регламента, и биха ограничили интереса на някои потребители към внедреното решение поради допълнителната административна тежест.

Данъчни стимули за търговците

В много страни потребителите се обезсърчават да използват карти поради ограничения брой места, където се приемат такива плащания. Бавното развитие на мрежите от ПОС терминали може да е резултат от високите разходи за картови плащания в някои страни. От друга страна, големите такси, наложени на търговците, може да са резултат от недостатъчното разпространение на електронните плащания в икономиката. Ако сравнително малко хора извършват картови плащания, разходите за поддръжка, направени от търговците, се разделят на малък брой транзакции, което води до големи такси за транзакция за търговците.

В такива случаи данъчните стимули, намаляващи разходите за

приемане на плащания с карта от търговците, могат да стимулират растежа на електронните плащания, като по този начин водят до намаляване на плащанията в брой. Това, от своя страна, би довело до свиване на сивата икономика и последващо увеличение на държавните приходи.

Лотарии за касови бонове

Идеята на лотарията за касови бележки е да се намали размерът на сивата икономика чрез ограничаване на неотчетените транзакции чрез увеличеното издаване на редовни счетоводни документи при транзакциите между бизнеса и потребителите. По-конкретно потребителите са стимулирани да изискат изрично касова бележка, тъй като тя може да служи и като безплатен билет в лотарии с ДДС, шанс на притежателя си да спечели атрактивни награди. В по-дългосрочна перспектива тази мярка има за цел, потребителите да свикнат да изискват фискални бонове. Често се предполага, че след определен период хората ще развият такъв навик, ще направят искането на разписки социално приемливо и желателно, ще повишат осведомеността за ползите от борбата със сивата икономика и по този начин ще продължат да търсят фискални бонове дори и без такъв допълнителен паричен стимул.

Трябва да се подчертае, че въздействието на този регламент върху сенчестия пазар може да бъде двойно. На първо място, вероятно ще има въздействие върху търсенето на разписки от страна на клиентите и, следователно, естествено ще намалее броят на неотчетените транзакции. На второ, може да увеличи, поне до известна степен, склонността на търговците да приемат електронни плащания. При тези качествено нови обстоятелства, при които все пак трябва да се регистрират повече транзакции, картовите плащания не са толкова непривлекателни за търговците в сравнение с регистрираните плащания в брой, колкото биха били в сравнение с нерегистрираните транзакции в брой.

Ефективността на лотарийните разписки в борбата със сенчестата икономика обаче все още не е задълбочено проучена в литературата. Поради липсата на данни, необходими за оценка на прякото въздействие на лотарийните разписки върху пасивната сива икономика, фокусът пада върху косвеното им въздействие, свързано с промяната в популярността на разплащанията с потребителски карти.

На пръв поглед иконометричният анализ изглежда потвърждава положителното въздействие от въвеждането на ДДС лотария върху стойността на картовите плащания. Тази наредба обаче е сравнително оскъдна и отскоро и обикновено следва въвеждането на задължителното притежаване на касови апарати. Наред с това влиянието на лотарийните разписки върху стойността на картовите плащания става статистически

незначимо. Това означава, че въпреки че изглежда, че този стимул има известно положително въздействие върху картовите плащания и чрез този канал и върху сивата икономика, не могат да се направят количествени заключения за силата на това въздействие. Тъй като няма ясно въздействие върху стойността на картовите плащания, също така е невъзможно да се оцени фискалният ефект от лотарията чрез насърчаване на електронни плащания. Въпреки това е много вероятно, подобни лотарии да са ефикасен инструмент за борба с неформалната икономика по директен начин, чрез намаляване броя на неотчетените парични транзакции, тъй като от търговците трябва по-често да се изисква издаване на касови бележки. Въпреки това недостигът на исторически опит и следователно недостатъчните данни не позволяват да бъдат предоставени количествени доказателства за такава връзка. Предизвикателството, свързано с наличността на данни, е допълнително подсилено от широкия набор от възможни реализации на лотарии с касови бележки, различаващи се по отношение на лекотата на участие, броя и стойността на очакваните награди и други параметри.

Заключение

Големите мащаби на сивата икономика имат значителни икономически и социални последици. Наред с други неща, тук се включват намалена данъчна основа, по-малко количество и по-ниско качество на обществените блага, повече изкривявания на пазарната конкуренция, влошаване на икономическите и социалните институции и – чрез горепосочените канали – по-нисък икономически растеж. Ето защо е важно да се търсят инструменти и решения, които могат ефективно да намалят сивата икономика.

Така на преден план излиза необходимостта от усъвършенстване на съществуващите иконометрични методи за оценка на сивата икономика, за да се разберат по-добре нейните детерминанти. В този контекст може да се твърди и за наличие на тенденция към надценяване на сивата икономика. Това се дължи на факта, че в сивата икономика има парични обороти с по-висока скорост и по-голяма парична маса, които психологически определят, че този сектор е по-голям. Този и редица други поведенчески феномени пречат да бъдат достоверно измерени мащабите на сивата икономика – една от причините е, че ключов неин компонент в България са редица неотчетени транзакции, които иначе би трябвало да се облагат. Друга причина е, че държавните приходи също са намалени поради

механизми за данъчни измами/укриване, които често се извършват в рамките на регистрирани транзакции (пример тук е измама с липсващ търговец), много от които дори се плащат по електронен път. Въпреки това очакваните бюджетни ефекти от сивата икономика са достатъчно сериозни, за да покажат, че усилията в борбата с феномена си заслужават и че потенциалните ползи от справянето с този проблем могат да бъдат значителни.

Използвани източници

- Belev, B. S., & others. (2003). *The informal economy in the EU accession countries Size, Scope, Trends and Challenges to the Process of EU Enlargement*. Sofia.
- Prodanov, S. (2020). *Ikonomikata i zastrahovatelniyat pazar v Bulgaria*. V. Tarnovo: FABER.
- Schneider, F., & Asllani, A. (2022). *Taxation of the Informal Economy in the EU*. Directorate-General for Internal Policies, Policy Department for Economic, Scientific and Quality of Life Policies. Извлечено от <https://www.europarl.europa.eu/>: <http://www.europarl.europa.eu/supporting-analyses>
- Schneider, F., & Enste, D. (2013). *The Shadow Economy: An International Survey* (2nd ed.). Cambridge, UK: Cambridge University Press: Cambridge, UK. doi:<https://doi.org/10.1017/CBO9781139542289>
- Schneider, F., & Medina, L. (2018). *Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?* IMF. Retrieved from IMF Working Paper 18/17.
- Todorova, T. (2019). Government Budget Balance and Economic Growth. *Economy & Business*, 114-127.
- Zahariev, A. (2012). *Debt Management*. V. Tarnovo: ABAGAR. doi:10.13140/RG.2.1.4872.3607
- Zahariev, A., Angelov, P., & Zarkova, S. (2022). Estimation of Bank Profitability Using Vector Error Correction Model and Support Vector Regression. *Economic Alternatives*, 157-170. doi:<https://doi.org/10.37075/EA.2022.2.01>
- Zahariev, A., Ivanova, P., Zaharieva, G., Slaveva, K., Mihaylova, M., & Todorova, T. (2023). Interplay between CSR and the Digitalisation of Bulgarian Financial Enterprises: HRM Approach and Pandemic Evidence. *Journal of Risk and Financial Management*, 16(9), 385. doi:<https://doi.org/10.3390/jrfm16090385>

- Zahariev, A., Prodanov, S., Radulova, A., Zaharieva, G., Pavlova, M., Angelov, P., . . . Marinova, K. (2020). The bank insolvency: from Lehman Brothers to Covid-19 (International remarks and national peculiarities). *58th International Scientific Conference on Economic and Social Development*, (pp. 44-59). Budapest. Retrieved from <https://bit.ly/30CGFLz>
- Zahariev, A., Zveryakov, M., Prodanov, S., Zaharieva, G., Angelov, P., Zarkova, S., & Petrova, M. (2020). Debt management evaluation through support vector machines: on the example of Italy and Greece. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 7(3), 2382-2393. doi:[https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.3\(61\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2020.7.3(61))
- Zarkova, S., Kostov, D., Angelov, P., Pavlov, T., & Zahariev, A. (2023). Machine Learning Algorithm for Mid-Term Projection of the EU Member States' Indebtedness. *Risks*, 11(4), 71. doi: <http://dx.doi.org/10.3390/risks11040071>

Николай Калистратов е докторант в катедра „Финанси и кредит“, Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов, България. Темата му на дисертационен труд е: “Влияние на икономиката в сянка върху данъчните приходи в България”. Научни интереси: данъчна политика, мерки за борба с “икономиката в сянка”.

ORCID ID: 0009-0007-1822-4781

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ:

Проф. д-р Андрей Захариев – главен редактор
Проф. д-р Йордан Василев – зам. главен редактор
Проф. д-р Стоян Проданов
Проф. д-р Тодор Кръстевич
Доц. д-р Искра Пантелеева
Доц. д-р Пламен Йорданов
Доц. д-р Светослав Илийчовски
Доц. д-р Пламен Петков
Доц. д-р Анатолий Асенов

МЕЖДУНАРОДЕН СЪВЕТ:

Проф. д-р ик.н. Михаил А. Ескиндаров – Финансов университет при Правителството на Руската федерация, Москва (Русия).
Проф. д-р ик.н. Григоре Белостечник – Молдовска академия за икономически изследвания, Кишинев (Молдова).
Проф. д-р ик.н. Михаил Ив. Зверяков – Одески държавен икономически университет, Одеса (Украйна).
Проф. д-р ик.н. Андрей Крисоватий – Тернополски национален икономически университет, Тернопол (Украйна).
Проф. д-р ик.н. Йон Кукуй – Университет Валахия, Търговище (Румъния)
Проф. д-р Кен О'Нийл – Университет Ълстер (Ирландия)
Проф. д-р Ричард Торп – Университет Лийдс (Великобритания)
Проф. д-р ик.н. Олена Непочатенко – Умански национален аграрен университет, Уман (Украйна)
Проф. д-р ик.н. Дмитрий Лукьяненко – Киевски национален икономически университет „Вадим Гетман”, Киев (Украйна)
Доц. д-р Мария Стефан – Университет „Валахия”, Търговище (Румъния)
Доц. д-р Анисоара Дунка – Университет "Валахия", Търговище (Румъния)
Доц. д-р Владимир Климук – Брановички държавен университет, Бранович (Беларус)

Екип за техническо обслужване:

Технически секретар: д-р Росица Проданова
Стилов редактор: Анка Танева
Превод английски: ст. преп. Венцислав Диков и ст. преп. д-р Маргарита Михайлова

Адрес на редакцията:

5250 Свищов, ул. „Ем. Чакъров” 2
Проф. д-р Андрей Захариев – главен редактор
☎ (+359) 889 882 298
Д-р Росица Проданова – технически секретар
☎ (+359) 631 66 309, e-mail: nsarhiv@uni-svishtov.bg
Благовеста Борисова – компютърен дизайн
☎ (+359) 882 552 516, e-mail: b.borisova@uni-svishtov.bg

НАРОДНОСТОПАНСКИ АРХИВ

ГОДИНА LXXVII, КНИГА 1 – 2024

СЪДЪРЖАНИЕ

Виктор Йоцов

Конвергентна икономика – критичен поглед за пътя
на България в ЕС /3

Мариам Восканян, Хрипсима Габриелян

Измерване на въздействието на фискалната политика върху
икономическия растеж на Армения /21

Тодор Георгиев

Риск и възвръщаемост при инвестициите във фотоволтаични централи
чрез проектна компания и кредитно финансиране /38

Силвия Тонева, Кристина Стефанова

Насърчаване на участието на МСП в дуално обучение в контекста на
регионалните различия в България /57

Николай Калистратов

Икономиката в сянка и укриването на данъци – поведенчески нагласи и
мерки за борба /72